

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1921թ. ապրիլ-դեկտեմբեր)

1914 թվականից սկսած՝ արևմտահայ գաղթականների խնամատարության հարցը դարձել էր Ալեքսանդրապոլի գավառի հասարակության և իշխանությունների մտահոգության առարկան։ Այն առավել սրությամբ արտահայտվեց խորհրդային իշխանության հաստատման շրջանում։

1921 թվականի ապրիլի 23-ին՝ թուրքերի հեռանալուց երկու օր հետո, Ալեքսանդրապոլում ստեղծված շրջանային հեղկոմն իր առաջին նիստում որոշում է առողջապահության բաժնի վարիչ Գողթունուն հանձնարարել հսկողության տակ վերցնել որբանոցները և փողոցներից հավաքել որբերին։¹ Հեղկոմը քայլեր է ձեռնարկում նաև գաղթականությանը տեղավորելու ուղղությամբ։ Մասնավորապես փորձում է բնակարանների արտաքսյան և աննպաստ սանիտարական վիճակի խնդիրները լուծել գավառի գյուղերից քաղաք գաղթած արևմտահայ գաղթականներին կրկին վերադարձնելու ճանապարհով։² Գաղթականներին գյուղերում տեղավորելու միջոցով շրջանային հեղկոմը նաև հույս ուներ լուծել քայքայված գյուղերի վերաշինման և գաղթականների պարենավորման հարցերը։ Սակայն արևմտահայ գաղթականների մեծ մասը, որ թուրքերի ներխուժումից առաջ, թողնելով իր ունեցվածքը փախել էր, վերադառնալով տեսնում էր, որ դրանից ոչինչ չի մնացել։ Անելանելի վիճակի մեջ հայտնված գաղթականները փորձում էին եեստանալ իրենց ունեցվածքը, սակայն դա նրանց սովորաբար չի հաջողվում։ Գյուղացիները հրաժարվում են վերադարձնելուց՝ պատճառաբանելով, որ թուրքերը թալանել են դրանք։³ Մյուս կողմից, օրեցօր ավելացող գորքի պահանջները բավարարելու համար Ալեքսանդրապոլի տեղական իշխանությունները ստիպված էին հետացնել գաղթականներին հանրակացարաններից և բնակարաններից։ Ալեքսանդրապոլի շրջանային հեղափոխական կոմիտեի բնակբաժնի վարիչ Ս. Աբաջյանի՝ 1921թ. հունիսին ՀՍԽՀ ներքին գործերի բաժնի վարիչին ուղղված գրության մեջ խնդրվում է գորքին բնակարաններում ապահովելու համար Շիրակի գաղթականությանը վերադարձնել գյուղերը։⁴ Շատ դեպքերում զինվորական մարմինները, չսպասելով կարգադրության, դատարկում էին գաղթականների գրադեցրած բնակարանները։ Սոցապահվության բաժնի վարիչի՝ ներքին գործերի վարչությանն ուղղված 1921թ. մայիսի 18-ի գրության մեջ նշվում է, որ զինվորական մասերից մեկը, բնակարանային բաժնի օրդերի համաձայն, առաջարկել է մի ժամվա ընթացքում դատարկել Շիլաճյանների տունը, որի մեջ էր տեղավորվել նաև «Մի կաթիլ կաթ» որբանոցը։ «Բնակարանային բաժինն իրեն իրաւունք չպիտի համարէր դատարկել տալու այդ շէնքը,-ասված էր այդ գրության մեջ,- որովհետև դա պետական հիմնարկութիւն է, որի մէջ տեղաւորւած են 100-ի չափ ծծկեր մանուկներ և ծծմայրեր, իսկ եթէ այդ շէնքը չափազանց անհրաժեշտ է զօրամասերի համար, ապա նախքան այդպիսի կարգադրութիւն անելը բնակարանային բաժինը պարտաւոր է մի ուրիշ բնակարան յատկացնել «Մի կաթիլ կաթին», ապա թէ դատարկել տալ այդ շէնքը»։⁵

Գաղթականության տեղավորման գործը կարգավորելու նպատակով 1921թ. հունիսին ստեղծվում են գավառային, գավառամասային և գյուղական էվակներ (էվակուա-

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 144, ց. 3^ա, գ. 99, թ. 1։

² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 63, թ. 4։

³ Նույն տեղում, ց. 3^ա, գ. 84, թ. 13-14։

⁴ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 63, թ. 54։

⁵ Նույն տեղում, ց. 63, թ. 14։

ցիայի օրգաններ): Ընդ որում, տեղավորման գործը ճիշտ կազմակերպելու համար ո՛չ տեղական խորհրդային մարմինները և ո՛չ էլ տեղական էվակի օրգանները իրավունք չունեին իրականացնել տեղափոխման գործն առանց կենտրոնական էվակի գիտության և թույլտվության:⁶ Սակայն համաճարակային զանազան հիվանդությունների տարածման պատճառով Ալեքսանդրապոլի գավառի հեղկոմի նախագահ Ս. Մանուցյանի հուլիսի 21-ի հրահանգով հուլիսի 9-ից գաղթականների տեղափոխությունն ինչպես գավառում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս արգելվում է. «Բոլոր գաղթականները և քաղաքի ու գյուղերի բնակիչները, որոնք տեղափոխություններ կը կատարեն առանց կենտրոնական էվակի գիտության և թույլտվության, -նշված էր հրահանգում, -կը նկատեն իբրև կառավարության կարգադրությունները չը կատարողներ և կենթարկեն դատի»:⁷

Ստեղծված ծանր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում գաղթականները, գտնվելով տեղաբնակներից ավելի անպաշտպան և խոցելի վիճակում, հաճախ պաշտոնյաների չարաշահումների զոհ էին դառնում: Վերջիններս, օգտվելով գաղթականների ծանր դրությունից, ուղղակի թալանում էին նրանց՝ երբեմն գրկելով անզամ մի կտոր հացից:⁸ Ալեքսանդրապոլի շրջանային հեղափոխական կոմիտեի նախագահ Ս. Մանուցյանը 1921թ. հուլիսի 14-ին տաճկահայերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին գավառամասային հեղկոմին ուղղված շրջաբերական գրության մեջ նշելով, որ ամեն օր զանգագետներ են հասնում գավառամասային վարչությունների կողմից արևմտահայերին նեղացնելու վերաբերյալ, հրահանգում է խտրականություն չդնել և Հայաստանի խորհրդային հանրապետության ներման դեկրետը կիրառել նաև նրանց նկատմամբ: Ավելին, առաջարկում է արևմտահայերին ևս ընդգրկել պաշտոնյաների ցուցակներում և, ընդհանրապես, նրանց օգտագործել խորհրդային իշխանության մարմիններում:⁹

Ի դեպ, գաղթականները դժգոհում էին նաև տեղի բնակիչներից, որոնք հաճախ յուրացնում էին գաղթականների ունեցվածքը: Ալեքսանդրապոլի գավառի թուրքի Գյոզադարա գյուղի վերաբնակիչները, հեղկոմի նախագահին բողոքելով Պարնի գյուղի բնակիչներից, որոնք բռնությամբ խլել էին իրենց անասունները և խոտը, խնդրում էին պաշտպանել իրենց և փրկել սովից: «Արդեն գիտիս հասարակությունը յառած են իրենց աչքերը խորհրդային կառավարութեանը, - գրում են նրանք, - որ այսօր կամ վաղը կհասնի օգնութեան պաշտպանելու նպատակով: Հակառակ դեպքում մեկ կողմից Պարնի գիւղի բնակիչները մեր վրայ, իսկ միւս կողմից սովամահութիւնը կարճ ժամանակամիջոցում պիտի ոչնչանանք բոլորս: Ուստի վերջացնելով կյուսանք, որ չպիտի մերժէք մեր այս դիմումը և դժէք մի կարգադրութիւն»:¹⁰

Գաղթականության վիճակի տիպական պատկերն է տալիս 1921 թվականի հուլիսի 25-ին Ալեքսանդրապոլի շրջանում բացված արևմտահայերի համագումարը, որտեղ գաղթականության ներկայացուցիչները խնդրում էին շուտափույթ օգնություն խորհրդային կառավարությունից: Ալեքսանդրապոլի գավառի Գեղաչ գյուղի արևմտահայ գաղթականների ներկայացուցիչ զեկուցման մեջ մասնավորապես կարդում ենք. «...Որպես տարագիր ու պանդուխտ ապաւեն գտած Կովկասում այս եօթը տարուայ արիւնալի լիւրիներին եւ խաշոր գոհեր տուած կոտորածներից ազատուած, անտուն անտեր և հողազուրկ գաղթական անուումվ շրջում ենք գաւառէ գաւառ և գիւղէ գիւղ, չունենք որոշ սեփականութիւն, ուր կարողանանք հանգիստ գտնել և մեր բանտրական աշխատութիւններով շինարար կերպով ստեղծել կամ ապրել: Մեր հայրենիքի դռները փակուած են մեր վրայ, չը գիտենք ինչ կլինի մեր ապագայ վիճակը: Չը մայած, որ զուրկ ենք տուն տեղից, հանդ ու չօլից և անշարժ կայք ու կարողութիւնից, ենթակայ ենք գիւղական բոլոր պա-

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 58, ք. 9:

⁷ Նույն տեղում, գ. 8, ք. 45:

⁸ Նույն տեղում, ց. 3^ա, գ. 84, ք. 39

⁹ Նույն տեղում, ց. 3, գ. 56, ք. 41:

¹⁰ Նույն տեղում, ց. 3^ա, գ. 84, ք. 91:

հանջներին, թե՛ բեկեար և թե՛ ուրիշ պետքեր մենք պետք է բաւարարենք: Մեկ խօսքով Քաւութեան նոխագը «միշտ մեզմից է»: Ուտոնահարում են միշտ մեր արդար իրաւունքները և պահանջմունքները: Եթէ սխալենք մեր իրաւունքներից խօսենք, կրսին թէ դուք պանոնցմէ էք (հակայեղափոխականներ): Եւ ստիպուած պիտի լինք»:¹¹

1921 թվականի սեպտեմբերի 10-ին Էջմիածնում բացված Արևմտահայերի առաջին համագումարում մատնանշվում են վերջին տասը տարիների ընթացքում արևմտահայերի կրած դժվարությունները և դրանք հաղթահարելու ուղիները: Այս համագումարը դնում է գաղթականության նկատմամբ խորհրդային իշխանության նոր քաղաքականության սկիզբը: 1921 թվականի սեպտեմբերի 12-ին գաղթականների գործը վարելու նպատակով գալիեղկոմներին կից ստեղծվում են գաղթականական բաժիններ, որոնց կազմի մեջ մտնում են մեկական ներկայացուցիչներին գործերի և առողջապահության բաժիններից և Ռուսաստանի կենտրոնական էվակից: Գաղթականական բաժինները վարում են գաղթականության գործը գավառային հեղկոմի անմիջական հսկողության տակ, որպես գաղթականության տեղավորման, սննդամատակարարման միակ օրգան, աշխատելով գաղթականական գլխավոր վարչութեան ցուցմունքներով: Գավառային գաղթականական բաժինների հիմնական պարտականություններն էին հաշվառել բոլոր ազատ գյուղերի հողերը, ցուցակագրել բոլոր չտեղավորված գաղթականներին և տեղավորել նրանց թափուր և կիսաբնակ գյուղերում, ինչպես նաև պարենային և բժշկական օգնություն հասցնել և օգնել գաղթականությանը նրանց քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու գործում: Գավառային գաղթականական բաժինները ըստ պահանջի կազմակերպում են շրջանային ընդունման կայաններ գաղթականության համար, որոնց պարտականություններն էին ընդունել գաղթականներին և ըստ նրանց ցանկության տեղավորել գյուղերում, ապահովել գաղթականների սննդամատակարարման գործը տեղերում և ցուցակագրել աշխատանքի ընդունակ գաղթականներին:¹²

Գավառային գաղթականական բաժնի վարիչի տվյալներով Ալեքսանդրապոլի գավառում 1921թ. հոկտեմբերին գաղթականների թիվը կազմում էր 41 383, որից 11915-ը ապաստան էր գտել Ալեքսանդրապոլում, 8482-ը՝ առաջին գավառամասում, 5119-ը՝ երկրորդ գավառամասում, երրորդում՝ 1155-ը, չորրորդում՝ 8292-ը, հինգերորդում՝ 2755-ը, վեցերորդում՝ 3665-ը:¹³

Հայաստանի Ժողկոմխորհը՝ 1921 թվականի հոկտեմբերի 21-ի դեկրետով, երկրի սահմաններում ապրող բազմահազար գաղթականությանը օգնելու նպատակով 15 միլիարդ ռուբլի հարկ է նշանակում բնակչության ունեւոր մասի վրա, որից 2 միլիարդ 400 միլիոնը՝ Ալեքսանդրապոլի ունեւոր դասի վրա: Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի նախագահ Շահգեղյանի հրամանով այդ հարկը բաժանվում էր հարկատուների խմբերին հետևյալ ձևով՝ առևտրականներին՝ 2 միլիարդ, այգետերերին և բոստանչիներին՝ 150 միլիոն և արհեստանոց ունեցողներին՝ 250 միլիոն ռուբլի:¹⁴ Նախատեսվում էր, որ բաշխումը և զանձումը պետք է իրականացվեն մեկ ամսվա ընթացքում: Ընդ որում, յուրաքանչյուր խմբի վրա նշանակված հարկը պետք է հավաքվեր ամբողջությամբ՝ անկախ հարկատուների քանակից: Հարկը թույլատրվում էր վճարել երկու անգամ՝ ընդհանուր գումարի երկու երրորդ մասը պետք է վճարվեր ծանուցում ստանալու օրվանից հինգ օրվա ժամանակամիջոցում, մնացածը՝ առաջին մասի վճարման ժամանակահատվածի լրանալուց երեք օր անց: Հարկը վճարել կարելի էր ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանի դրամանիշերով, այլև ՌՍՖՍՀ, Վրաստանի և Ադրբեջանի թղթադրամներով՝ ըստ ֆինանսների ժողկոմի սահմանած կուրսի: Առանձնապես շատ խիստ էին հարկը հավաքելու միջոցները: Այսպես, եթե հարկատուն հինգ օրվա ընթացքում չէր մուծում իր հարկի ընդհանուր

¹¹ ՀԱՍ, Ժ. 144, ց. 3^ա, գ. 84, ք. 39:

¹² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 59, ք. 57:

¹³ Նույն տեղում, ք. 121:

¹⁴ Նույն տեղում, ց. 3, գ. 27 ք. 46:

գումարի երկու երրորդ մասը, ապա հանձնաժողովը կարգադրում էր նրան ձերբակալել, իսկ նրա բացակայության դեպքում՝ նրա ընտանիքի անդամներին, իսկ վճարվելիք հարկի գումարն ավելացնում էր 25 տոկոսով: Իսկ եթե ձերբակալությունից երեք օր հետո հարկի նոր գումարի երկու երրորդ մասը չմուծվեր, ապա այս դեպքում հարկատուի ամբողջ գույքը կենթարկվեր արգելքի: Գրավված գույքը ցուցակով և գնահատությանը հանձնվում էր համապատասխան վարչություններին, իսկ նրա արժեքը մտցվում էր տուրքի ստացած մուտքի մեջ: Բոլոր ձերբակալությունները կատարվելու էին Արտակարգ հանձնաժողովի ձեռքով:¹⁵

Հարկ է նշել, որ իշխանությունները ոչ միայն հարկադրում, այլ նաև խնդրում էին ազգաբնակչությանը օգնել սովից մեռնող իրենց հայրենակիցներին: Այսպես, 1921 թվականի նոյեմբերի 12-ին Ալեքսանդրապոլի գավառի արտադրական արհմիության բյուրոյի նախագահը դիմում է քաղաքային միլիցիային՝ առաջարկելով բոլոր ծառայողներին գաղթական երեխաներին օգնելու նպատակով հրաժարվել իրենց հասանելիք երեք օրվա 1/4 բաժին հացից: «Ընկերներ, -ասված էր այդ գրության մեջ,- երեխաները փողոցներում և գաղթականական կայաններում անթիւ մեռնում են, մեռնում են տասնեակներով, հարիւրներով: Դեռ կենդանի նրանք մեռնում են մեռելների նիհար, գոմատ և խորն ընկած աչքերով: Երեխաները մեռնում են ձեռքերը մեկնած հաց խնդրելով: Յուսահատված մայրերը որոնք ոյժ չունեն լաց լինելու իրենց կորստի վրայ և բողբոջված անտարբեր նայում են սովից մեռնող երեխաներին: Մայրերը, որոնք չեն կարող կերակրել իրենց երեխաներին, ձգում են փողոցները ցրտին և սառնամանիքին: Տկլոր երեխաները բողբոջվում շրջում են փողոցները և վերջը մեռնում ցրտից և սովից»¹⁶:

1921թ. բուրքերի հեռանալուց հետո ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանները խորհրդային իշխանության հաստատման շրջանում անելանելի դրության մեջ էին դրել արևմտահայ գաղթականությանը, և չնայած խորհրդային իշխանության ձեռնարկած միջոցառումներին՝ գաղթականության մի ստվար զանգված շարունակում էր անլաղճալի կորուստներ տալ՝ զոհ գնալով սովին, ցրտին ու հիվանդություններին:

БЕЖЕНЦЫ ИЗ ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ В ПЕРИОД УСТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (апрель-декабрь 1921г.)

____ Резюме ____

____ К. Алексанян ____

В период установления советской власти вопрос попечения беженцев, поселившихся в Александропольском уезде, стал основным предметом озабоченности общественности и властей.

В статье представлено тяжелое положение беженцев армян, в результате геноцида нашедших приют в Александропольском уезде, и политика советской власти по восстановлению их разрушенного хозяйства и возвращению их к мирному созидательный труду. Несмотря на все принятые советской властью усилия, значительная часть беженцев стала жертвой голода и холода.

¹⁵ ՀԱՄ, Ժ. 144, ց. 3, գ. 27, բ. 46:

¹⁶ Նույն տեղում, ց. 3^ա, գ. 95, բ. 11: